

נרטיבים של רוע בהשפעת הגותו של לוינס*

אלדד שידלובסקי*

מהו רוע?

יש הרואים ברוע התעלמות מהאחר והתייחסות אליו כאילו היה "בורג" אנונימי במכונה, חסר פנים וייחוד. רוע הוא סוג של אדישות לסבל הזולת. אדישות זו אינה בהכרח תכונה נפשית, אלא אופן התייחסות, סף רגישות נמוך ועיוורון (אופיר 97). ואולם, ישנם דרגות שונות של רוע המתבטאות במידות שונות של התעלמות - מחוסר אכפתיות עד ניסיון לא רק להתעלם אלא אף להעלים את האחר

אפשר לספר את סיפורו של הרוע ממגוון נקודות מבט: דרך חוויותיו של הקורבן, דרך תחושותיו של המדכא, או דרך המחיר שמשלמים הקורבן והמדכא. אפשר לספר עליו דרך סיפוריהם של אנשים שאינם רעים ביסודם אך נכנעים לרוע. אפשר לספר עליו גם באמצעות סיפור על המאבק ברוע.

המאמר יתמקד בשני ספרים שעוסקים ברוע האנושי, אדון במספר סיבות להתעלמות מהאחר, אציג את המחוות האתיות כהתגלמות המאבק ברוע ואציע מספר הצעות חינוכיות שעשויות אולי לעודד סובלנות ולהפחית את הרוע. הדיון מושפע בעיקר מהגותו של לוינס (לוינס, 1982, 2010).

רובר אנטלם בספרו **המין האנושי** (2011) מספר את סיפורו האישי ואת חווית הרוע שחווה מנקודת המבט שלו כאסיר במחנה שבויים במלחמת העולם השנייה. תיעודו לקוני ומתמקד בשגרת החיים במחנה, ובמחשבותיו על ההתנהגות האנושית.

בדומה ללוינס ששם דגש רב בהגותו על ניתוח פנומנולוגי של הפנים האנושיות, אנטלם ציין שבמחנה לא היו לפרט אין פנים אנושיות, הוא היה מספר ללא שם. זאת ועוד, הפרט היחיד לא עניין איש. הזרקור במחנה כוון אל עבר אלפי ראשים, בלא יכולת להבדיל ביניהם או להבחין בשמם ואפילו לא בהבעות פניהם. הרמקול במחנה ניהל את החיים במחנה בקול רגוע וניטרלי. זה היה **"הקול של תודעת האס אס המושלת במחנה ביד רמה"** (אנטלם, 2011, עמ' 23). מתוך חשש להתבלט ומתגובת אנשי האס-אס לכך וכדי לשרוד אימץ הפרט גישה דומה - שלילה עצמית של הפנים:

"איש לא היה אמור לסמן לאס אס באמצעות פניו משהו שהיה בו כדי לפתוח בדיאלוג כלשהו ושהיה יכול לעורר בפניו של האס אס דבר מה נוסף על השלילה הנצחית שחלה על כולם. מאחר שהפנים היו לא רק חסרי תועלת אלא גם מסוכנים בעל כורחם. הגיעו הדברים לידי כך שביחסיו עם האס אס עשינו כל מאמץ לשלול בעצמנו את פנינו בשלילה שתאמה להפליא את שלילת האס אס" (אנטלם, 2011, עמ' 55).

עוד כותב אנטלם כי כמה מהאנשים הגנו על עצמם באמצעות אימוץ של תחושת אדישות והדחקה של כל רגש, אך מדי פעם הבליוח הזיכרונות והרגשות האישיים.

* ד"ר אלדד שידלובסקי - סגן בכיר לכלכלה באגף הכלכלן הראשי במשרד האוצר, מלמד בחוג לכלכלה באוניברסיטת בר אילן.

תיאור הפנים האנושיות והיחס כלפיהן עולה בספרו של אנטלם בהקשר של שבר ראי שאחד האסירים מצא. האסירים התנפלו עליו משום שהם רצו להציץ בבואתם. הראי חולל בהם תגובה רגשית. מצד אחד הם חשו שאינם כאן אבל בראי הם היו נוכחים. הפער בין הפנים האנושיות שבמחנה לפנים האנושיות בראי והמרחק בין השניים הביאו את האנשים לידי ייאוש. בסופו של דבר על מנת לשרוד האסירים אמצו, כאמור, תחושה של העדר פנים אנושיות, שאכן הביאה לשינוי הפנים. על אחד האסירים כותב אנטלם **"שם, בבית שלו, אף אחד לא יודע איזו זרות הפנים האלה יכולים להכיל. שם הם מסתכלים תמיד באותן תצלום, תצלום שכבר לא שייך לאיש"** (אנטלם, 2011, עמ' 90).

להבדיל מהספר **המין האנושי** המתאר חוויות אמיתיות שחווה אנטלם, וכתוב כמו דיווח, נטול אמוציות, הספר **הדוח של ברודק** מאת פיליפ קלודל (2007) כתוב כמו סיפור דמיוני, מעין אגדת אימה גותית, אך ברור מלכתחילה שאנו דנים בשנאה לאחר ובחוויות של מלחמת עולם. בכתיבה המציא קלודל מילים כדי להמחיש את מגבלות השפה בכלל ואת הקושי לתאר בה את חוויות השואה בפרט. אווירת הפנטזיה הקודרת מבהירה לנו הקוראים שהזוועה אינה תלויה במקום או בזמן אלא היא עלולה להתרחש בכל מקום.

מדוע אנשים מתעלמים מהאחר?

לפי לוינס (1982, 2010) האחר מאיים על הפרט ומטיל עליו חובות. הוא דורש ממני לקחת אותו בחשבון ומעמת אותי עם השקפות שונות משלי. איני יותר אדון חופשי בעולמי. המפגש עם האחר כרוך בפחד, ולעיתים בחוסר ביטחון. נתינת אמון בזולת כרוכה בהכרח בלקיחת סיכונים. במעשה האתי יש התגברות על הפחד ויש סיכון. לעיתים הזולת מציב בפני מראה שמציגה בפני את חולשותיי.

מנגנוני ההגנה שלנו מפני האחר יכולים להיות התעלמות ממנו, השטחתי, התאמת האחר למושגים שלנו או הנחה כי האחר דומה לנו. במקרים קשים החשש מהאחר מביא לדיכוי שלו, לשעבוד או להרג.

מנגד, מסביר לוינס כי על אף האיום הכרוך במפגש עם האחר, האחר פותח אותי, מאפשר לי לצאת מעולמי הסגור, מאפשר לי להתפתח ומרומם אותי לשלב התפתחות גבוה יותר של סובייקט אתי.

ואולם לא רק האחר משלם על דיכוי, אלא גם המקרבן (לוינס, 1982). המחיר מתבטא בכך שהזולת אינו מתפתח להיות סובייקט אתי. לפי לוינס הסובייקטיביות לא קיימת כשלעצמה מראש, ללא היחס לאחר. בניסוחו של לוינס **"למעשה האחריות אינה רק תכונה סתמית של הסובייקטיביות כאילו הסובייקטיביות כבר הייתה קיימת בפני עצמה לפני שהתקיים יחס אתי. הסובייקטיביות איננה למען עצמה. שוב, מעיקרה היא למען האחר"** (לוינס, 1982, עמ' 73).

הסוציולוג זיגמונט באומן (2002, 2013) הושפע מלוינס. הוא בחן את בעיית הרוע מזווית סוציולוגית וטען שהמודרניזם והטכנולוגיה המודרנית, מבנה החברה המודרנית והבירוקרטיה המודרנית תרמו אף הם לרוע. להשקפתו, הקפיטליזם מאופיין ברציונליות

ואז הוא אומר זה זהב טהור. זה לא לחם רגיל זה לחם אנושי.

בספרו "החיים והגורל" כותב ואסילי גרוסמן "עתה חוזה אני בכוח האמיתי של הרע. בשמיים-ריקנות. על האדמה האדם לבדו. במה יכבה הרע? באגלי טל חיים, בחסד אנושי" (גרוסמן, 1986, עמ' 310). גרוסמן רואה את הטוב הנאבק ברוע לא כמאבק בין שווים. הטוב האנושי הוא נדיר, שברירי וזעיר כמו אגלי טל, או אולי כמו אורן של הגחליליות בספרו של הוברמן "הישרדות הגחליליות". עם זאת כותב ואסילי גרוסמן כי תמיד ימצאו אותם אנשים שייאבקו ברוע

"ככל שנתגלה לי שחר הפשיזם, היטבתי לראות ביתר בהירות: היסוד האנושי אינו ניתן להשמדה בבני האדם, גם על עברי פי בור הדמים, גם על סף חדרי הגזים. בתופת התחשלה אמונתי... נוכחתי לדעת שהאדם אינו חדל ישע במאבק עם הרע, נהפוך הוא- הרע האדיר הוא רפה אונים במלחמתו באדם (גרוסמן, 1986, עמ' 310).

חינוך לסובלנות בהשפעת לוינס

א. **חשיבות המפגשים האישיים** - על פי לוינס האדם הוא המקור ולא תוצאה של פקודות מערכת. כיצד נגלה את אותו מקור? באמצעות מפגשים אישיים. "השלום מתחולל כמו היכולת לדבר" (לוינס, 2010, עמ' 3). יש לתת לפרט את היכולת לספר את סיפורו שלו, ומכאן גם החשיבות הגדולה של המחקר הנרטיבי. לפי לוינס הדיאלוג עם האחר חשוב יותר מהתוכן של השיחה "האמר הוא אופן לברך את האחר, אבל מי שמברך את האחר כבר נעשה אחראי לו. קשה להחריש בנוכחותו של מישהו, קושי זה נובע ביסודו מן המשמעות הדבוקה באמר, יאה הנאמר אשר יאה. צריכים לדבר על משהו, על הגשם או על מזג האוויר, אין זה משנה, אבל לדבר, לענות לזולת וכבר להיעשות אחראי לו (לוינס, 1982, עמ' 69).

ב. **הדגשת הממד החויתי במפגשים בין בני האדם** - לפי לוינס המפגש עם האחר אינו רק ניסיון שכלי להבין, זהו בעיקר מפגש חויתי. המטפיזיקה היא מושא לחוויה ולא להכרה. יש להתייחס לאחר לא כחלק ממערכת. לכל אחד מאיתנו יש תחליף כאשר ההתייחסות היא מערכתית. בניגוד לכך בממד החויתי לשום פרט אין תחליף.

ג. יש פילוסופים שמדגישים את המשותף בין בני האדם (למשל: Gadamer שמדבר על מיזוג אופקים). לוינס מדגיש את האחרות. לאחרות הזאת יש מימד אתי. האחר אינו בבעלותי ואיני רשאי להחפיץ אותו. מערכת חינוכית אמורה לשים דגש גם על המשותף אבל גם על השונה בין בני האדם.

ד. **לתת לאחר מקום** - ואולי הקשה מכולם להתייחס לאחר ללא הקשר. לוינס כותב

"הפנים הן משמעות. משמעות ללא הקשר. כוונת לומר שהאחר ביושר פניו, אינו דמות בתוך הקשר. בנהג שבעולם אדם הוא "דמות": הוא פרופסור בסורבון, או סגן נשיא של מועצת המדינה, או בנו של פלוני, וכן כל מה שכתוב בדרכונו, והאופן שבו הוא נוהג להתלבש ולהציג את עצמו. ואילו כאן נהפוך הוא: הפנים הן משמעות לעצמן" (לוינס, 1982, עמ' 68)

מכיוון שהחשיבה האנושית מבוססת על קטגוריות וסיווגים האתגר שמציב לוינס הוא קשה ביותר. דרישת לוינס מזכירה את השאיפה של פרננדו פסואה "להיות מסוגל להכיר

אינסטרומנטלית, וזו הופכת את העולם, גם את העולם האנושי, לאובייקט. העולם והאדם הופכים לאובייקטים של מחקר ותכנון מתוך שאיפה להתייעלות מרבית. המחויבות האתית נעלמת. במערכות בירוקרטיות הרוע יכול להתבטא בפיקד העושה את עבודתו בציינות. הפיקד, הבירוקרט, פועל לפי הפרוטוקול ואינו רואה את הזולת העומד מולו. הוא מנוכר לסבלם של אחרים ומבצע רוע לא מתוך שנאה תהומית אלא כחלק ממערכת היררכית ומתוך רצון להצטיין במילוי המשימות ולהתקדם במערכת הבירוקרטית. בספרו **מודרניות והשוואה** (2013) טען באומן כי האופן שבו מתבצע הפשע במערכת הבירוקרטית פורס את פעולות הפשע לאין ספור חלקים, ולכן מנתק הקשר בין הפושע לקורבן ומקל על כל פרט להימנע מתחושת אשמה או אחריות. החתירה ליעילות שהיא חלק מסממני המודרניות היא עיוורת מבחינה אתית.

הרוע נובע גם מכך שהאדם שמקבל את הדברים כפי שהם, אינו מטיל בהם ספק ומפסיק לשאול שאלות. האדם החושב כותבת חנה ארנדט בספרה יסודות הטוטליטריות (2010) הוא שניים בגוף אחד. "בעיקרו של דבר, כל מחשבה נעשית במצב של התבודדות והיא דיאלוג ביני לבין עצמי" (עמ' 697). האדם פועל אבל גם מתבונן וחושב על הפעולות שלו. יסודות הטוטליטריות והקנאות מאפיינות אנשים חד ממדיים, שאינם מהרהרים על מעשיהם ובטוחים לחלוטין בצדקת דרכם.

האם ניתן להיאבק ברוע?

פרופסור ישעיהו ליבוביץ ציטט בהרצאתו את ההיסטוריון אדוורד גיבון שאמר על ההיסטוריה כי היא "דברי הימים של הפשעים, הטירופים והאסונות של המין האנושי". ליבוביץ הסכים לדברים אלה אך הוסיף כי ההיסטוריה היא גם "דברי הימים של מאבקי האדם נגד הפשעים, נגד הטירופים ונגד האסונות" (ליבוביץ, תשמ"ב, עמ' 165). המחוות האתיות הן התגלמות המאבק ברוע. כשראינו חסידי אומות עולם ושאלו אותם מדוע הצלתם יהודים? שהרי הם סיכנו בכך את עצמם ואת משפחותיהם, הם השיבו שהם לא יכלו יכולנו לנהוג אחרת. עם זאת, רוב המין האנושי יכול לנהוג אחרת ואכן נהג אחרת. המחווה האתית היא הזיק בנשמה שאינו כבה אצל אנשים מסוימים. על כך כתב ואסילי גרוסמן "הטוב הפרטי הזה של האדם היחיד, חסד ללא עדים, ללא חשבון-אפשר לכנותו טוב נעדר היגיון, חסד שהוא מעבר לשיקול הדתי, החברתי (גרוסמן, 1986, עמ' 310).

באחת הסיטואציות שתיאר רובר אנטלם הוא מזכיר מחווה אתית שחוה: אחד האזרחים התייחס אליהם כבני אדם. הוא התקרב אליהם בעת עבודתם ואמר Langsam (לאט). להגיד לאסירים לעבוד לאט הרי זה לראותם כבני אדם ולצאת כנגד כל מערכת האס.אס. זוהי שבירה של השיטה כולה. זו התנהגות שדרשה אומץ לב נדיר שבה אתה מוציא את עצמך מהכלל ומסתכן בבגידה. בקטע אחר בספר תיאר אנטלם מחווה אתית אחרת: אישה ארית ניגשה אליו ונתנה לו משהו.

"nicht sagen" (לא להגיד) היא לוחשת. אני לוקח את מה שיש בכף ידה.

"danke" (תודה).

מה שהיה בכף ידה קשה. אני מועך אותו. זה מתפצת. פניה מתרככים.

"mein mann ist gefangene" (בעלי אסיר)

היא הולכת" (אנטלם, 2011, עמ' 63).

מקורות

- אופיר, ע' (1997). לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר. תל אביב: עם עובד.
- ארנדט, ח' (2010). יסודות הטוטליטריות (תרגום עדית זרטל). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- אנטלם, ר' (2011). המין האנושי (תרגום רמה איילון). תל אביב: עם עובד.
- באומן, ז' (2002). גלובליזציה: ההיבט האנושי (תרגום גרשון חזנוב, מאמר מבוא מאת אורי רם). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- באומן, ז' (2013). מודרניות והשוואה (תרגום יניב פרקש, עריכה מדעית והקדמה היסטוריוגרפית עמוס גולדברג). תל אביב: רסלינג.
- גרוסמן, ו' (1986). החיים והגורל (תרגום עמנואל ביחונסקי). תל אביב: ספרית פועלים.
- דידי-הוברמן, ז' (2014). הישרדות הגחליליות (תרגום מיכל ספיר). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- לוינס, ע' (1982). אתיקה והאינסופי: שיחות עם פיליפ נמו (תרגום אפרים מאיר ושמואל ראם). ירושלים: מאגנס.
- לוינס, ע' (2010). כוליות ואינסופי: מסה על החיצוניות (תרגום רמה איילון). ירושלים: מאגנס.
- ליבוויץ, י' (תשמ"ב). על ההיסטוריה ועל הניסים. בתוך אמונה, היסטוריה וערכים (עמ'). ירושלים: אקדמון.
- קלודל, פ' (2007). הדוח של ברודק (תרגום שי סנדיק). בן שמן: מודן.
- פסואה, פ' (2006). ספר האי נחת (תרגום יורם מלצר). תל אביב: בבל.
- רינון, י' (2014). משבר מדעי הרוח. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- Gadamer, H. G. (1999). Truth and method (J. Weinsheimer & D. Marshall, Trans.). New York: The Continuum Publishing Company.
- במוכרת הדגים את המציאות האנושית שלה, ללא קשר לכך שקוראים לה מוכרת דגים, ולדעת שהיא קיימת ומוכרת. לראות את השוטר כפי שרואה אותו אלוהים" (פסואה, 2006, עמ' 105).
- ה. **רלבנטיות** - רינון מציע ללימוד את מקצועות מדעי הרוח תוך בחינת הרלבנטיות שלהם לבעיות איתן אנו מתמודדים (ראה רינון, 2014). הוא מכנה זאת פואטיקה דידקטית. הלימוד אינו מוגבל להעברת ידע אלא הוא שואף לעצב את נפשו של הנמען. יש כאן רכיב מוסרי. ללמד להתנהל בעולם באופן אתי.
- ו. **חינוך לאי השלמה עם המצוקה של הזולת** - לוינס בסוף ספרו "האתיקה והאינסופי" אומר "שחיים שהם אנושיים באמת אינם יכולים להישאר חיים של שביעות רצון בעצם התאמתם להיות [השלמה עם המצב הקיים], חיים של רוגע, אלא הם חיים המתעוררים כלפי האחר, כלומר, חיים של התפכחות מתמדת" (לוינס, 1982, עמ' 88). לפי לוינס, המצב האתי הוא מצב של העדר רוגע כל עוד קיימת אומללות ושורר סבל בעולם. תפיסה זו מנוגדת למסורות בודהיסטיות המדברות על שלוה. לוינס מדבר על העדר רוגע, כחלק ממחויבותנו כלפי האחר המצוי במצוקה. בפועל, אין לנו יכולת לפתור חלק ניכר מהבעיות ומהמצוקות של המין האנושי. אבל אי השלמה עמן, כלומר העדר הרוגע מחייב אותנו מבחינה אתית ועשויה לקרב אותנו בסופו של דבר לעולם טוב יותר.
- לסיכום, הבסיס לחינוך לסובלנות הוא החינוך לקיום מפגש אמיתי עם האחר. בכך נפגש החינוך לסובלנות עם הפילוסופיה של לוינס שעוסקת במידה רבה בניסיון להסביר את המשמעות ואת התנאים הנחוצים לקיום מפגש כזה. לא לחינם ספרו של לוינס "כוליות ואינסופי" נקרא גם מסה על החיצוניות. האחר הוא חיצוני לי. הבסיס לאתיקה הוא מפגש אמיתי עם האחר שחיצוני לי. הרוע והעדר הסובלנות נובעים לכן מהעדר מפגש כזה בין בני אדם.

* תודה לרב דניאל אפשטיין. חלק ניכר מהרעיונות גובשו בעקבות השיחות אתו והלימוד עמו.